

ПРАВО ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Петро ТРАЧУК

*кандидат юридичних наук,
професор кафедри адміністративного, фінансового
та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна*

Складність сучасного етапу перетворень та переходу України до ринкової системи полягає в тому, що даний процес носить комплексний характер. Його зміст утворює сукупність взаємозв'язаних організаційних, політико-правових, соціально-економічних, інформаційно-технологічних заходів, які повинні забезпечити утвердження цілого ряду нових цінностей орієнтації у суспільному житті та перехід до якісно нового стану суспільних відносин. Це неминуче позначається і на духовному житті суспільства. Важливою умовою та ефективним засобом вирішення цих завдань виступає право як дійовий засіб реалізації соціально-економічної та духовної політики. На характер та успіх розв'язання цих завдань у значній мірі впливають законодавча політика і практика держави. Заперечувати роль у даному процесі економіки, нам здається, неможливо, але спроби переоцінювати цей фактор є малоефективним. Про це свідчить практика будівництва колишнього «соціалізму», яка переконливо довела можливості впливу права на характер економіки. Але разом з тим недоцільним є і протиставлення права економіці.

Виходячи саме з цих позицій, виключно важливою умовою успіху у здійсненні цілеспрямованих соціальних перетворень та переходу українського суспільства до ринку є використання як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду. Це, зокрема стосується і проблем визначення основних напрямів законодавчої політики та розробки юридичного механізму проведення у життя основних завдань сучасної соціальної політики.

Специфіка даного процесу у правовій сфері полягає в тому, що концепція цілі суттєво відрізняє сучасні правові системи від традиційних. Якщо традиційне право формувалося на основі традицій та історичного досвіду, то у новітні часи воно стає більш раціональним, у ньому дедалі виразніше набуває звучання усвідомлена мета. За словами американського правознавця Д.Трубєка, «сучасне право неп

тільки звільняє людину від влади традиційних норм і цінностей, воно також дає засоби перетворення світу, у якому ми живемо»¹.

Вчені по-різному підходять до вивчення співвідношення цілей і засобів у праві: одні роблять головний акцент на соціальні корисності цілей (телеологічний підхід), інші – детально розробляють механізм досягнення цих цілей, незалежно від їх змісту та соціальної спрямованості (технологічний підхід).

Технологічний підхід охоплює поняття права не тільки встановлені правила, алей соціальні цілі, яким вони служать. Право виступає джерелом і визначником цілей, кінцевим принципом вибору належного. Але для суддів, як і для законодавців, визначальним принципом вибору належного є його придатність для досягнення мети. Мета, на службу якій ставиться закон, визначає цінність останнього. І хоч спеціального застереження з цього приводу ми не знаходимо, але зміст даного принципу не має нічого спільного з виправданням цілям будь-яких засобів. При поясненні сутності права прагматики приділяють головну увагу соціально-політичним факторам («соціальна користь» або «панівний інтерес»). Головний акцент робиться на тому, що судді повинні діяти з урахуванням «соціальних сил», які стоять і діють за писаними нормами. Задоволення потреб, інтересів, вимог індивідів і соціальних груп становить найбільш загальну мету права, яка конкретизується, залежно від обставин, у цілі різних правових норм. Серед них виділяють фундаментальні, найбільш важливі цілі, досягненню яких служить правова система в цілому. Серед них, зокрема, виділяються такі, як охороно громадського порядку, здоров'я, підтримка сім'ї тощо. В той же час право служить засобом досягнення ряду інших – менш важливих, з точки зору громадськості, цілей.

Прибічники телеологічного підходу відрізняють цілі конкретних правових інститутів і норм від загальної мети права. При цьому більш конкретні цілі вони не виводять дедуктивним шляхом з більш загальних. Мета права в цілому ними виводиться швидше всього шляхом узагальнення цілей його окремих інститутів і норм.

Технологічний підхід, притаманний представникам правового реалізму, бере до уваги тільки правовий інструментарій, властивий досягненню будь-якої соціальної мети. Хоча цей підхід обов'язково передбачає існування певних правових цілей, їх конкретний соціальний зміст залишається невизначеним. Тому у випадку конфлікту інтересів питання вибору право творцем конкретної мети правовий реалізм залишає відкритим.

¹ Trubek, D. M. (1972). Toward a social theory of law: An essay on the study of law and development. *The Yale Law Journal*, 82(1), 1–5.

Правові реалісти не аналізували природи правових цілей і не вивчали співвідношення між конкретною метою та засобами її досягнення. Під правом вони розуміли переважно юридичний інструментарій, виносячи за межі права зміст цілей, реалізацію яких цей інструментарій забезпечує. Відповідно, предметом їх дослідження виступали правові засоби у відриві від цілей.

Тільки з середини XX століття представники правового реалізму (соціологічної юриспруденції) починають усвідомлювати необхідність подолання в праві розриву між цілями і засобами, навіть утвореного на абстрактно-теоретичному рівні. Так, Фуллер стверджував, що притаманне інструменталізму відмежування правових засобів від цілей є штучним, через що зрозуміти правові засоби у відриві від соціальних цілей, яким служить право, неможливо. Тому він наполягає на необхідності вивчення всієї сукупності цілей законодавця і для адекватного вибору відповідних форм (засобів) правових вимог, необхідних для досягнення мети. Тобто мова йде про критичне ставлення до вибору засобів досягнення цілей. Фуллер вказує також і на зворотну залежність правових цілей і засобів. Так, вибір пріоритетних правових цілей залежить не тільки від їх цінностей, алей від наявності у розпорядженні законодавця достатніх засобів для їх досягнення.

Поняття мети права взагалі займає центральне місце у вченні Фуллера. Загальною метою права Фуллер вважав зменшення ролі ірраціонального в людських справах, звільнення людини від сліпої гри випадку і направлення її на безпечний шлях цілеспрямованої і плідної діяльності, сприяння соціальному спілкуванню через координацію планів і дій різних індивідів².

Фуллер наполягає на тому, що і кожен правовий інститут, і правова норма повинні містити в собі конкретну мету, яка піддається пізнанню. Відповідно, і при тлумаченні правової норми слід виходити з уявлень про її мету. Справа законодавця – виразити цю мету таким чином, щоб правозастосовуючий суб'єкт її зрозумів³.

Одночасно набуває поширення погляд, що право не має єдиної універсальної мети. Так, Хайєк писав: «Якщо розуміти мету як прямування до певної передбаченої події, то право насправді здійснює не визначену єдину мету, а безліч різних цілей різних індивідів. Право забезпечує засобами усі ці цілі, невідомі нікому як загальне. Це означає, що право являє собою засіб досягнення мети: воно є тільки умовою для досягнення більшості цілей». Хайєк проводить аналогію з мовою, яка також сприяє досягненню безлічі цілей. Право, як і мова, не було

² Fuller, L. (1968). *Anatomy of the law*. New York, NY. P. 9.

³ Fuller, L. (1969). *The morality of law*. New Haven, CT: Yale University Press. P. 115/

створене для однієї визначеної цілі: скоріше, воно розвинулося тому, що підвищувало ефективність будь-якої цілеспрямованої діяльності⁴.

Відповідь на питання про наявність у праві мети Хайєк ставить у залежність від розуміння мети, а також від форми права, яка мається на увазі. Якщо мету розуміти як досягнення певного заздалегідь визначеного результату шляхом певної дії, то право в цілому, на його думку, безцільне. Тільки публічне право, будучи виявленням волі певного кола осіб, служить досягненню заздалегідь визначених цілей. Що стосується приватного права, то його основний зміст формується спонтанно, в процесі людського спілкування, і його норми не мають інструментального значення. Але якщо поняття «мета» придатне для позначення прямування до абстрактного порядку, конкретні прояву якого не передбачувані, то правова система має загальну мету. Це – збереження абстрактного порядку відносин у суспільстві шляхом узгодження дій різних індивідів.

В цілому, політичний лібералізм вимагає інструментального підходу до права. Ліберальний суддя, так само як і прибічник утилітаризму, повинен питати себе, які наслідки потягне за собою та чи інше тлумачення норми. Основний інструмент ліберального легалізму – тлумачення права відповідно до його цілі. Однак ліберальні цілі відрізняються від утилітаристських: на перше місце ставиться не загальне благо, а самовизначення індивіда. Крім того, ліберали засуджують практику збалансування різних інтересів у суді.

Консервативне крило виключає будь-які міркування про вплив права на людей. Норма повинна бути прийнята, якщо є підстави вважати, що доходи від її реалізації перевищують витрати, незалежно від того, як ці доходи будуть розподілені. Вони не беруть до уваги вплив норми на людину чи на більшість людей. Багатство, економічний добробут, а не абстрактне благо та користь суспільства, стають метою. Серед усього масиву правових цілей можна умовно виділити економічні, політичні, соціальні і власне правові. Майже всі представники американської соціалістичної юриспруденції вбачають у праві інструмент впливу на економіку. Однак уявлення про належний спосіб впливу та про бажаний економічний результат є різними у різних вчених. Більшість сучасних вчених вважають ринкові інститути необхідними для економічного зростання і, відповідно, вбачають завдання права у створенні і підтримці ринку. Тут наголос робиться на передбачуваності права як системи універсальних правил, однаково застосовуваних. Внаслідок

⁴ Hayek, F. A. (1973). *Law, legislation and liberty: A new statement of liberal principles of justice and political economy* (Vol. 1, Rules and order). London, England: Routledge & Kegan Paul. P. 112-113.

такої передбачуваності право стимулює людину до пошуку нових форм економічної діяльності і гарантує, що результати цієї діяльності будуть захищені. Право таким чином звільняє індивіда від «приписів вузьких угруповань» і гарантує індивіду, що його рішення будуть підтримані державною владою, його здобутки будуть захищені від посягань інших. Через такі інститути, як договір і право приватної власності, право сприяє розвитку ринкових структур, а отже і економічному зростанню.

Другий підхід до визначення економічних цілей права наголошує на цілеспрямованості і примусовому характері права. Розвиток розглядається як свідоме і вольове спрямування економічної діяльності. У державі вбачають головну передавальну систему, покликану проголошувати і нав'язувати населенню економічні задуми: у праві вбачають механізм конкретизації такого задуму у ряд визначних і підкріплених силою норм. Наскільки ефективно ці норми визначають і спрямовують поведінку людей, настільки імовірним є економічне зростання. Прибічники останньої концепції ставлять питання про максимальне збільшення ефективності норм і їх втручання у суспільне життя. Правовий розвиток нерідко пов'язується зі здатністю держави використовувати право у відповідності з її економічними цілями⁵.

Право виступає також інструментом досягнення різних політичних цілей, до яких можна віднести побудову сильної держави або, наприклад, створення демократичного, коаліційного уряду. В той же час право розглядається як засіб обмеження політичної влади, протидії владному свавілля. Таким чином, право – це не просто інструмент державної політики, придатний для досягнення будь-якої цілі; воно нерозривно пов'язано з певними загальновизнаними цінностями. Деякі вчені навіть ідентифікують право з ліберальним суспільством і демократією, для яких розвиток сучасного права неодмінно означає досягнення таких ліберальних цілей, як участь широкої громадськості у нормотворчості і гарантування індивідуальних прав. Таким чином, у політичній сфері глобальною метою права є встановлення меж функціонування державної влади, зведення її до соціально виправданих величин. Очевидно, що для досягнення цієї мети потрібно утвердити автономію права по відношенню до держави. Цю автономію права забезпечують такі його елементи, як конституціоналізм, індивідуальні права, незалежна судова система.

На думку цілого ряду вчених, право є не тільки інструментом досягнення економічних і політичних цілей, воно має також власні, внутрішньо-правові цілі. У праві вбачають процес свідомого формулювання і послідовного застосування соціальних норм. Основна

⁵ Fuller, L. (1968). *Anatomy of the law*. New York, NY. P. 6-7.

правова мета – це забезпечення ефективного управління суспільством за допомогою універсальних і цілеспрямованих правил. Дана глобальна мета передбачає досягнення цілого ряду вторинних цілей. Зокрема, звичаєве право повинно бути законодавчо оформленим, охопленим більш раціональними формами права. «Право на папері» повинно втілюватись у життя; застосування права повинно бути неупередженим. Право повинно бути дійсно універсальним – відображати інтереси широкої громадськості, а не вузького кола осіб. Відповідно, законодавчий партикуляризм повинен бути зведений до мінімуму. Законодавець повинен формулювати норми таким чином, щоб були зрозумілими їх соціальні цілі. Судді та інші юристи повинні у своїй правозастосовчій діяльності виходити з цілей того чи іншого закону.

Визначення таких «власне правових» цілей є необхідним для збереження сутності права в процесі його використання різними політичними силами. Технологічний підхід, по суті, ставить право на службу будь-яким цілям владних суб'єктів. Більше того, йому властиві внутрішні теоретично – методологічні недоліки і суперечності. Досвід правових реалістів першої половини ХХ століття показав, що юридичний інструментарій важко піддається вивченню у відриві від цілей, яким право служить. Технологічний підхід не є самодостатнім. Сам по собі він непридатний ні для наукового забезпечення правотворчої діяльності, ні для правозастосування. Він спрацьовує тільки разом з іншими підходами, спрямованими на встановлення соціальної мети діяльності. Розробка правових технологій можлива тільки за умови попереднього визначення тих результатів, яких належить досягти.

Отже, технологічний підхід має певні переваги в цьому відношенні, оскільки вводить поняття належної, суспільно корисної мети права. Актуальність технологічного підходу зростає під час правової реформи, коли стає особливо відчутною необхідність у раціональному передбаченні бажаних соціальних змін. У цей період необхідно уникати крайнощів: як формалізації права, коли ігнорують його соціальне призначення, так і надмірної технологізації права, коли право зводиться тільки до інструмента, придатного для досягнення будь-якої мети.